

Grzegorz Szamocki

"The Quest for the Historical Israel : Debating Archaeology and the History of Early Israel (...)", Israel Finkelstein, Amihai Mazar, Atlanta, GA 2007 : [recenzja]

Collectanea Theologica 79/2, 221-227

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Israel FINKELSTEIN, Amihai MAZAR, *The Quest for the Historical Israel. Debating Archaeology and the History of Early Israel. Invited Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism, Detroit, October 2005*, Society of Biblical Literature. *Archaeology and Biblical Studies*, 17, wyd. B.B. Schmidt, Society of Biblical Literature, Atlanta, GA 2007, ss. 220.

Historia Izraela należy do zagadnień i przedmiotów badań naukowych niosących ze sobą wiele pytań, na które ciągle trudno dać ostateczne odpowiedzi. Zwłaszcza rozwój analiz historyczno-krytycznych tekstu Starego Testamentu, a także nowe odkrycia archeologiczne oraz zmiany i nowe kierunki, jakie wyznaczono archeologii biblijnej w zakresie jej metod i celów, sprawiły, że z mniejszą lub większą dozą nieufności zaczęto patrzeć na biblijną historiografię. Rozbudziło się jeszcze większe zainteresowanie historyków, archeologów i biblistów, a także wszystkich Żydów, dla których pamięć historyczna stanowi niezwykle ważny czynnik wzmacniający ich tożsamość. Pytania uczonych stały się coraz bardziej konkretne i odważne: Czy był eksodus z Egiptu? Czy był podbój Kanaanu? Czy Dawid i Salomon byli władcami wielkiego imperium? Czy treść np. Księgi Wyjścia lub Księgi Jozuego to czysta fikcja literacka?

W nurt poszukiwań odpowiedzi na najczęściej stawiane pytania w odniesieniu do historii Izraela wpisują się badania dwóch archeologów izraelskich – Israela Finkelsteina i Amihai Mazara. Obydwaj są profesorami archeologii – pierwszy na Uniwersytecie w Tel Awiwie, drugi na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie. Finkelsteinowi rozgłos przyniosła w ostatnich latach książka napisana przy współpracy z N.A. Silbermanem, *The Bible Unearthed. Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts* (New York 2001), w której profesor z Tel Awiwu wyraził m.in. opinię, że pierwsi Izraelici byli oryginalnie Kanaanczykami, a teksty biblijne mówiące o podboju Kanaanu powstały w czasach króla Jozjasza. Amihai Mazar, który na Uniwersytecie Hebrajskim objął katedrę Archeologii Izraela sławnego Eleazara Sukenika, głosi poglądy bardziej umiarkowane. Jego zdaniem, duże partie biblijnego materiału mogą mieć znaczenie historyczne, a nawet przechowywać lokalne wspomnienia i tradycje przedizraelskie. Profesor Mazar jest znany ze swej *Archaeology of the Land of the Bible (ca. 10000-586 B.C.E.)* (New York 1990).

Książka *The Quest for the Historical Israel* jest zbiorem artykułów obydwu profesorów dostarczonych na VI Kolokwium Międzynarodowego Instytutu Świeckiego Judaizmu Humanistycznego w Detroit (2005). Wydawcą tej publikacji jest Brian B. Schmidt, profesor Biblii Hebrajskiej i starożytnych kultur Azji Zachodniej na Uniwersytecie w Michigan. B.B. Schmidt podzielił cały materiał na sześć części tematycznych, odpowiednio do większych epok historii biblijnej. Każda część składa się z napisanego przez niego wprowadzenia streszczającego poglądy Finkelsteina i Mazara na dany temat oraz artykułów tych dwóch izraelskich archeologów – po jednym od każdego.

Część pierwsza skupia się na temacie roli archeologii w poszukiwaniu historycznego Izraela i jej relacji do tekstów Biblii Hebrajskiej (*Archaeology and the Quest for Historical Israel in the Hebrew Bible*). Po zaprezentowanej przez B.B. Schmidta krótkiej charakterystyce opinii obydwu archeologów, znajdujemy najpierw artykuł I. Finkelsteina *Digging for the Truth: Archaeology and the Bible*. Pisze on, że wyniki jego badań archeologicznych nie dają się pogodzić ani z poglądami uczonych konserwatywnych, którzy rekonstruują historię Izraela zgodnie z tekstami biblijnymi, ani z opiniami tzw. minimalistów (lub dekonstrukcjonistów), dla których materiał historyczny w Biblii dotyczący okresu żelaza jest późną kompozycją z V-II w. przed Chr. i w większości chodzi w nim o fikcję literacką motywowaną przez teologię tamtego czasu. Finkelstein przyjmuje pozycję „centrum”. Jego zdaniem, materiały biblijne nie pozwalają na pełną rekonstrukcję wczesnej historii Izraela, ale przechowują wiele informacji o społeczeństwie i wydarzeniach czasów, w których zostały spisane. Dlatego nie należy ich czytać jako opisu dziejów następujących po sobie od najwcześniejszych do późniejszych, lecz odwrotnie – od czasu napisania (dla większości opowiadań o wczesnej historii byłaby to druga połowa VII w. przed Chr.) do okresu najdawniejszego.

A. Mazar rozpoczyna swój artykuł *On Archaeology, Biblical History, and Biblical Archaeology* od definicji dzisiejszej archeologii i określa ją jako dyscyplinę społeczno-naukową, która chce badać rozmaite aspekty dawnych społeczeństw przez rekonstrukcję przestrzennych i czasowych zmian społecznych oraz szeroki zakres zjawisk ekonomicznych, technologicznych, politycznych i religijnych. W odniesieniu do biblijnej historiografii prof. Mazar dystansuje się również od poglądu maksymalistów i minimalistów. Jego zdaniem, pierwsze zapisy Tory, historii deuteronomistycznej oraz duże partie literatury prorockiej i mądrościowej, w których przejęto także istniejące tradycje ustne i opowiadania, pojawiły się w okresie późnej monarchii, a w czasie wygnania i po wygnaniu były poddawane kolejnym etapom redakcji, rozszerzania i zmian. Historyczną perspektywę w Biblii Hebrajskiej A. Mazar wyobraża sobie jak patrzenie wstecz w czasie przez teleskop: im dalej wstecz, tym bardziej przyćmiony jest oglądany obraz. Co do nazwy „archo-

logia biblijna” uważa, że należy jej używać jako określenia ogólnego lub szerokiego, definiującego wszystkie aspekty badania archeologicznego, które odnoszą się do świata Biblii.

W drugiej części chodzi o kwestię wykorzystania archeologii do oceny biblijnych tradycji o najwcześniejszym okresie (*Using Archaeology to Assess the Bible's Traditions about „the Earliest Times”*). Uwagi B.B. Schmidta poprzedzają artykuł prof. Finkelsteina *Patriarchs, Exodus, Conquest: Fact or Fiction?* Autor przyznaje, że opowiadania o patriarchach, eksodusie i zajęciu Ziemi Obiecanej mogą przechowywać stare wspomnienia, ludowe opowiadania, mity i etiologie, jednak były komponowane w realiach późnej monarchii, a w przypadku opowiadań o patriarchach i o eksodusie także na wygnaniu i po nim. Sposób, w jaki one powstawały, świadczy, że służyły celom ideologicznym (np. redefinicja narodowej jedności, centralność i wyższość Judy).

Profesor A. Mazar w artykule *The Patriarchs, Exodus, and Conquest Narratives in Light of Archaeology* wyraża opinię, że opowiadania o patriarchach, eksodusie i zajęciu Ziemi Obiecanej opierają się na starych wspomnieniach i ustnych tradycjach sięgających II tysiąclecia i spisanych w I tysiącleciu przed Chr. Procesowi ustnego przekazu i redakcji pisemnej towarzyszyło opracowywanie starszego materiału, które odzwierciedlało późniejszą sytuację historyczną. Archeologia nie pozwala, by biblijne dzieje patriarchów, wyjście z Egiptu oraz zajęcie Ziemi Obiecanej uznać za wydarzenia historyczne. Ich opisy są mieszaną starych opowiadań, etiologii, narodowych sag i wymyślonych historii.

Część trzecia omawianej książki jest poświęcona historycznym początkom Izraela (*The Historical Origins of Collective Israel*). I znów najpierw jest krótkie streszczające wprowadzenie B.B. Schmidta a po nim artykuł Finkelsteina *When and How Did the Israelites Emerge?* Izraelski archeolog, na podstawie analiz śladów zasiedlania wyżyny Kanaanu w okresie żelaza I (1150-900 przed Chr.), wysunął hipotezę, że w tej działalności chodzi o część długiego procesu wywołanego zmianami socjoekonomicznymi i politycznymi, polegającego na alternacji sedentaryzacji i nomadyzacji miejscowej ludności. Czyli wcześnie Izraelici byli w rzeczywistości Kananejczykami. W odróżnieniu od swoich sąsiadów (mieszkańców nizin oraz Zajordania) ci proto-Izraelici, którzy osiedlili się na wyżynach kananejskich w okresie żelaza I, nie jedli świń. Według I. Finkelsteina, prawdziwym wyjątkowym wydarzeniem było nie biblijne osiedlenie się Izraelitów, lecz historyczne powstanie państwa izraelskiego na północnych wyżynach Kanaanu ok. 900 r. przed Chr.

Artykuł A. Mazara jest zatytułowany *The Israelite Settlement*. Autor dochodzi w nim do wniosku, że wielka fala zasiedlania wyżyn Kanaanu w okresie żelaza I i tym samym początki Izraela można sobie wyobrażać jako złożony proces, w któ-

rym różne klany i grupy ludzi były zmuszone poszukiwać nowych sposobów utrzymania na terenach górzystych. Mogłoby chodzić o grupy pasterzy, zarówno miejscowych jak i przybyłych z Transjordanii bądź z innych części kraju, a także o rozproszonych Kananejczyków oraz imigrantów z Syrii i dalekiej Północy. Jahwizm mogli proto-Izraelici przejąć od nomadów z południa, których teksty egipskie nazywają Szasu.

Przedmiotem naukowej refleksji w części czwartej jest historia Dawida i Salomona (*The Tenth Century: The New Litmus Test for the Bible's Historical Relevance*). Profesor Finkelstein pyta w swym artykule, czy opisane w Biblii dzieje Salomona to rzeczywista historia czy mit: *King Solomon's Golden Age: History or Myth?* W odpowiedzi stwierdza, że opowiadania o Dawidzie i Salomonie (1Sm–1Krl) mogą zawierać tradycje nawet z X w. przed Chr., które do większego dzieła opisującego historię Izraela zostały włączone dopiero w VII w. przed Chr., i wtedy dostosowane do realiów i ideologii tego okresu. Na podstawie prac archeologicznych (np. w Megiddo) trudno przyjąć, by Dawid i Salomon panowali nad wielkim zjednoczonym imperium. Obydwie postacie można jednak uznać za historyczne i widzieć w nich założycieli tego, co później było znane jako dynastia Dawida, a w inskrypcji z Tel Dan zostało nazwane „domem Dawida”. Według Finkelsteina, biblijne opowiadanie o wielkiej zjednoczonej monarchii jest więc produktem Jozjaszowego ideału zjednoczenia całego narodu wokół stolicy w Jerozolimie.

A. Mazar w studium *The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective* przyznaje, że wiele z biblijnych opowiadań o Dawidzie i Salomonie (np. o podboju przez Dawida Transjordanii, o mądrości i bogactwie Salomona itp.) należy uważać za zwykłą fikcję napisaną przez późniejszych autorów, a nie za opowiadania historyczne. Zjednoczoną monarchię można postrzegać jako państwo we wczesnym stadium rozwoju, dalekie od bogatego i wielkiego terytorialnie państwa przedstawionego w Biblii. Jego stolica była podobna do średniowiecznego europejskiego miasteczka otoczonego średniej wielkości osadami. Najazd Szeszonka I na Jerozolimę (ok. 920 r. przed Chr.) mógł być reakcją na rosnące znaczenie Jerozolimy. Profesor Mazar, dokonawszy modyfikacji konwencjonalnej chronologii (łącząc X i IX w. w jeden dłuższy okres archeologiczny), dopuszcza uznanie za Salomonowe tych wielkich budowli, które zostały zidentyfikowane jako takie na podstawie wcześniejszych badań (np. Y. Yadina), a przez I. Finkelsteina rozpoznane jako późniejsze. Inskrypcja z Tel Dan wyklucza w każdym razie możliwość, by wzmianki o Dawidzie i Salomonie były wymysłem późniejszych autorów.

Kolejną część książki B.B. Schmidt poświęcił zagadnieniu monarchii podzielonej (*On More Secure Ground? The Kingdoms of Israel and Judah in the Iron II Period*). W odniesieniu do tej kwestii I. Finkelstein (*The Two Kingdoms: Israel and*

Judah) wnioskuje, że pierwsza izraelska jednostka terytorialno-polityczna powstała w okolicach Gibeonu. Jej zaistnienie spowodowało jednak najazd Szeszonka I. Według Finkelsteina, właśnie te wydarzenia historyczne mogły być tłem biblijnej tradycji o Saulu i jego państwie. Wkrótce po upadku owej pierwszej jednostki na początku IX w. przed Chr. powstało w regionie Samarii prawdziwe izraelskie państwo Omrydów. Gdy w drugiej połowie IX w. przed Chr. w wyniku presji ze strony Asyrii i Aramu osłabła omrydzka i filistyńska kontrola terenów południowych, powstało państwo Judy, którego największym miastem pod koniec VIII w. przed Chr. stała się Jerozolima. Z powodu upadku państwa północnego w Judzie pojawiło się wielu uciekinierów z Północy. To mogłoby – zdaniem Finkelsteina – tłumaczyć troskę króla (Ezechiasza) o konsolidację południowego królestwa, a także przechowywanie na południu tradycji północnych oraz ich opracowanie i włączenie do stworzonej wówczas tzw. apologii dynastii Dawidowej, by służyły panizraelskiej ideologii Judy oraz pojednaniu w niej Północy z Południem.

Profesor Mazar w artykule *The Divided Monarchy: Comments on Some Archaeological Issues*, powołując się na liczne świadectwa archeologiczne, wyraża m.in. opinię, że obydwa państwa – Izraela i Judy – powstały pod koniec X w. przed Chr. Juda była mniejsza i uboższa. Zagrożenie ze strony Asyrii pobudzało do konstruowania masywnych fortyfikacji i zaawansowanych systemów zaopatrzenia w wodę. Po upadku państwa północnego Jerozolima stała się jednym z największych miast Lewantu, skupiającym większość populacji Judy. W tym samym okresie – aż do końca monarchii – w elitarnym środowisku skupionym wokół świątyni napisano dużą część tekstów biblijnych, sformułowano judejską teologię monoteistyczną i skonsolidowano religijne prawa. Zdaniem profesora Mazara, odkrycia archeologiczne zdradzają, że przez prawie cały okres monarchiczny religia izraelska, chociaż skupiona wokół narodowego boga JHWH, opierała się na kananejckich mitach, wierzeniach i praktykach kultowych. Obok boga męskiego, czczono boginię (Aszerę). Większa zmiana nastąpiła pod koniec VIII w. przed Chr. i w VII w. wraz z centralizacją kultu w świątyni jerozolimskiej. Izraelski monoteizm był produktem długiego i stopniowego procesu. Otrzymałszy podstawy w czasach Jozjasza, krystalizował się jeszcze w okresie wygnania i po nim.

W szóstej i ostatniej części książki (*So What? Implications for Scholars and Communities*) B.B. Schmidt zamieścił krótsze, podsumowujące artykuły I. Finkelsteina i A. Mazara. Pierwszy z archeologów skupił się na relacji między Biblią i archeologią (*A Short Summary: Bible and Archaeology*). Stwierdził, że znaleziska archeologiczne bez tekstu pozostają nieme, a jako takie mogą być interpretowane na różne sposoby. Dlatego właściwe zrekonstruowanie wczesnej historii Izraela domaga się wykorzystania znalezisk archeologicznych, tekstów biblijnych i innych świadectw starożytnego Bliskiego Wschodu. Archeologia nie powinna jed-

nak być zdominowana przez historię biblijną, lecz studiowana niezależnie od biblijnego tekstu. Jeżeli obraz nakreślony w Biblii nie odpowiada realiom odczytanym ze świadectw archeologicznych, to należy zbadać, dlaczego autorzy biblijni przedstawili historię w taki sposób. Profesor Finkelstein przyjmuje, że historia biblijna została napisana, by służyć ideologii. Prawdopodobnie opiera się na kolekcji opowiadań, mitów, tradycji i na starych wspomnieniach, znanych ludowi Judy i Izraela. Ważne jest uznanie, że opowiadania, które dziś znajdujemy w Biblii, należą bardziej do świata ich autorów niż do świata opisanej historii początków Izraela. Według I. Finkelsteina, prawda i wielkość biblijnej historii tkwi w realiach, potrzebach, trudnościach, nadziejach i modlitwach mieszkańców Judy i Jerozolimy okresu późnej monarchii i czasu powygnaniowego.

A. Mazar w *Concluding Summary: Archaeology's Message* podkreślił, że zadaniem archeologii nie jest potwierdzanie biblijnych opowiadań, lecz określenie historycznego tła ich powstania. Izraelska historiografia jest, według niego, wynikiem długiego i złożonego procesu kompilacji, spisywania, edytowania i kopiowania biblijnego tekstu w VIII i VII w. przed Chr. Wiele opowiadań jest zakonczonych w realiach poprzedzających czas kompozycji niekiedy o kilkaset lat. Autorzy tego literackiego dzieła byli także motywowani ideologicznie i teologicznie. Profesor Mazar wskazał także na wartość badań archeologicznych dla dzisiejszych mieszkańców ziemi biblijnej, nie tylko Izraelczyków. Jego zdaniem, istnieje potrzeba umacniania wiedzy o przeszłości we wspólnotach żydowskich. Archeologia może być ważnym narzędziem edukacyjnym, pomagającym lepiej zrozumieć przeszłość.

Na końcu książki znajduje się półstronicowy słownik z objaśnieniami niektórych specjalistycznych terminów i określeń (s. 197), przejrzyste uporządkowany spis wybranej literatury dotyczącej poruszanych w książce zagadnień (ss. 199-207) oraz indeks rzeczowy (ss. 209-218) i indeks miejsc biblijnych (ss. 219-220).

Książka *The Quest for the Historical Israel* nie daje całego obrazu aktualnego stanu badań nad najstarszą historią Izraela oraz wkładu wnoszonego w nie przez archeologię. Jest jedynie dwugłosem wybitnych znawców przedmiotu, których stanowiska nie należą do skrajnych (konserwatystów lub minimalistów). Zauważalne różnice między poglądami obydwu archeologów w odniesieniu do niektórych kwestii są znakiem pluralizmu w naukowej interpretacji historycznych źródeł (znalezisk archeologicznych i tekstów) oraz świadectwem złożoności problemu. Lektura omawianej książki pozwala poznać dwa „umiarkowane” i aktualne podejścia i sposoby rozumienia powstania, natury i historiograficznej wartości opowiadań biblijnych w świetle właściwego odczytania świadectw archeologicznych. Jako taka może być cenna zarówno dla zaawansowanych w swoich badaniach specjali-

stów, jak i dla tych wszystkich, którzy pragną więcej wiedzieć o prawdzie biblijnej historii i płynącej z niej lekcji.

ks. Grzegorz Szamocki, Gdańsk

Sophia G. VASHALOMIDZE, Lutz GREISIGER (red.), *Der Christliche Orient und seine Umwelt*, Studies in Oriental Religions 56, Wiesbaden 2007, Harrassowitz Verlag, ss. 448.

Jest to księga poświęcona prof. Jürgenowi Tubachowi z okazji 60. rocznicy urodzin (4 IX 2007). Profesor J. Tubach kieruje katedrą Chrześcijańskiego Wschodu i Bizancjum w uniwersytecie Marcina Lutra w Halle (Niemcy), która obecnie jest jedyną katedrą w Niemczech i jedną z nielicznych na świecie, która realizuje pełny program studiów nad Kościołami orientalnymi – 6 języków: syryjski, arabski, koptyjski, armeński, gruziński, etiopski, a ponadto studia w zakresie historii, literatury, archeologii, sztuki. Bogatą ofertę dydaktyczną wraz z projektami naukowymi i wykazem prac doktorskich można prześledzić na stronie internetowej katedry.

Jeszcze do niedawna można było studiować problematykę Kościołów orientalnych w Monachium, Bonn, Tybindze w pełniejszym wymiarze a obecnie w niewielkim wymiarze w Getyndze, Marburgu, Berlinie. Ponadto w Europie studia nad Kościołami orientalnymi są prowadzone w pełniejszym wymiarze w Instytucie Katolickim (Paryż), w Instytucie Orientalnym w Oxfordzie, Pontificio Instituto Orientale (Rzym), Instytucie w Indiach południowych w Kotayyam (SEERI), Instytucie Orientalnym w Louvain-la-Neuve (Belgia). Znany jest również ośrodek studiów nad Kościołami orientalnymi na Uniwersytecie Katolickim w Waszyngtonie (USA). W Polsce istnieje jedynie Katedra Literatur Kościołów Orientalnych na UKSW w Warszawie, która powstała z inspiracji o. prof. Emila Stanuli CSSR jeszcze na ATK.

Omawiane dzieło zbiorowe składa się z dziewięciu części i spisu wybranych pozycji bibliograficznych. Na końcu (ss. 481-488) znajduje się spis wybranych pozycji bibliograficznych: 60 artykułów, 5 przedsięwzięć redakcyjnych, 12 haseł słownikowych. Podstawową monografią jubilatą jest rozprawa habilitacyjna *Im Schatten des Sonnengottes. Der Sonnenkult in Edessa, Harran und Hatra am Vorabend der christlichen Mission* (Wiesbaden 1986).

Pierwszą część, złożoną z trzech artykułów i zatytułowaną *Świat Orientu w przeddzień chrystianizacji*, otwiera tekst, którego autorem jest semitolog i nauczyciel J. Tubacha, profesor z Heidelbergu Klaus Beyer, *Syn Człowieczy jako Bóg świata. Początek chrystologii u samego Jezusa*. Autor już w tytule sugeruje,